

IVC Evidensia Nederland

Vakgroep Gedrag en Welzijn

Diertraining en gedragstherapie bij dieren

Richtlijn voor dierenartsen

12 augustus 2021

1. Inleiding

Gedragsproblemen zijn een veel voorkomende reden waarom dierenartsen geconsulteerd worden om dieren te euthanaseren en een belangrijke reden voor eigenaren om afstand van hun huisdieren te doen. (Marston *et al.*, 2004; Mikkelsen en Lund, 2000; Miller *et al.*, 1996; Overall 2013; Patronek *et al.*, 1996; Salman *et al.*, 2000; Scarlett *et al.*, 1999; Shore *et al.*, 2003; Shore 2005).

Factoren die een rol spelen in het ontwikkelen van gedragsproblemen zijn o.a. erfelijke aanleg, de fysieke en sociale omgeving van het dier, chronische stress bij het moederdier, een gebrekkige socialisatie, trauma en andere factoren zoals pijn of verschillende ziektes. Deze gedragsproblemen lopen uiteen van onzindelijkheid tot angst en agressie. Gedragsproblemen kunnen duiden op een aantasting van het welzijn van de dieren. Voor de eigenaar van een dier met een gedragsprobleem, of het nou een hond is met verlatingsangst of een paard dat agressief is naar andere paarden, kan het omgaan hiermee een zware en soms emotionele belasting geven.

Gedragsproblemen bij dieren leiden vaak tot een verstoring in de relatie met mensen. Dit kan leiden tot frustratie of angst bij de dierhouder en onnodig leed bij het dier, terwijl dit probleem vaak effectief te behandelen en te voorkomen is.

De vakgroep Gedrag en Welzijn van IVC Evidensia NL heeft een richtlijn opgesteld over het toepassen van gedragstherapie en training bij dieren. Aangezien gedragstherapie regelmatig aanleiding geeft tot discussie in de dierenwereld en het inadequaat toepassen van gedragstherapie juist tot een toename kan leiden van gedragsproblemen en fysieke klachten. Verder is het van belang dat dierenartsen verantwoordelijkheid nemen als zij een diereigenaar naar een “professional” sturen voor hulp bij gedragsproblemen. Dierenartsen dienen te weten wat basis gedragstherapie inhoudt en wat de verschillen zijn tussen de professionals die helpen bij dieren met gedragsproblemen.

Dit document betreft een bewerking van een eerder gepubliceerd artikel over “Gedragstherapie en training bij dieren” van de commissie gedragsgeneeskunde van de KNMvD (KNMvD 2019). De volgende onderwerpen zullen in deze richtlijn in deze volgorde aan bod komen: De verschillende professionals die betrokken zijn bij diertraining en gedragstherapie; hoe te handelen bij gedragsproblemen met een medische oorzaak; de houding en gedragingen van professionals wat betreft communicatie en respect; de principes van gedragstherapie en -training, toegelicht met het wettelijke kader; en tot slot de conclusie.

2. Diertraining en gedragstherapie bij dieren; wie zijn de echte professionals?

Wanneer er gedragsproblemen aanwezig zijn bij een dier, kan een eigenaar blootgesteld worden aan allerlei dierenfluisteraars en coaches die lang niet altijd gekwalificeerd zijn. Het is van belang dat dierenartsen onderscheid kunnen maken tussen zowel professionals en niet gekwalificeerde leken, als tussen de verschillende typen gekwalificeerde professionals. Waarbij het ook van belang is dat de dierenartsen weten welke rol de verschillende professionals kunnen spelen in het oplossen van gedragsproblemen.

Wanneer een dier met gedragsproblemen de dierenarts bezoekt, is het de taak van de dierenarts om gedragsproblemen indien mogelijk vroegtijdig te diagnosticeren en deze inzichtelijk te maken voor de eigenaar. Dit geldt ook voor gedragsproblemen die de eigenaar (nog) niet als zodanig heeft ervaren. Indien doorverwijzing van patiënten naar een trainer, gedragstherapeut voor dieren, gedifferentieerd dierenarts in de gedragsgeneeskunde of veterinaire gedragspecialist gewenst is, dan is het een taak van de dierenarts om hierbij goede begeleiding te geven.

Het is belangrijk voor dierenartsen en diereigenaren dat er duidelijkheid is over de kennis en kunde van trainers en gedragstherapeuten voor dieren. Eigenaren dienen makkelijk inzicht te hebben in het al dan niet gekwalificeerd zijn van een trainer of gedragstherapeut voor dieren. Ook is het van belang dat eigenaren eenvoudig inzicht kunnen krijgen of een trainer of gedragstherapeut voor dieren bekend is met de huidige inzichten op het gebied van diergedrag en deze toepast in zijn of haar werkwijze.

De verschillende professionals waar een dierenarts of eigenaar mee te maken kan krijgen zijn:

1. Diertrainer / kynologisch instructeur
2. Gediplomeerd gedragstherapeut voor dieren
3. Eerstelijns dierenarts
4. Gedifferentieerd dierenarts gedragsgeneeskunde
5. Veterinaire gedragspecialist of veterinaire gedragspecialist in opleiding.

Bij het adviseren van cliënten in de keuze van een trainer (1) of gedragstherapeut voor dieren (2) is het van belang dat dierenartsen zich realiseren dat dit geen beschermde titels zijn in Nederland. Wel bestaan er voor beide functies door de beroepsverenigingen geaccrediteerde opleidingen en nascholingen.

Voor het behoud van een benoeming als “kynologisch instructeur” (1) of “gediplomeerd gedragstherapeut” (2) dient de betreffende persoon aan een aantal voorwaarden te voldoen. Afhankelijk van de beroepsinstantie waarbij hij/zij is aangesloten, zijn dit onder andere:

- De trainer of gedragstherapeut voor dieren dient een minimum aantal lesuren/casuïstieken per jaar te behandelen.
- Er dient jaarlijks op de diersoort en werkzaamheden gerichte nascholing gevolgd te worden.
- De gedragstherapeut voor dieren houdt de wetenschappelijke literatuur bij en levert jaarlijks een samenvatting/bespreking in van relevant wetenschappelijk onderzoek/publicatie bij de beroepsvereniging.

- De gedragstherapeut voor dieren neemt een zorgvuldige en uitgebreide gedragsanamnese af, stelt vragen over de omgeving en routines van het dier en stuurt naderhand een schriftelijk verslag naar de cliënt en naar de verwijzend dierenarts, indien de cliënt verwezen en akkoord is. (SPPD, 2021).

Gedragstherapeuten voor dieren die voldoen aan de door de beroepsverenigingen gestelde eisen, kunnen door hen geaccrediteerd worden en op deze manier een bewijs van hun kennis en kunde aantonen.

Er zijn verschillende aanbieders van opleidingen tot Kynologisch Instructeur (hondentrainer), Kynologisch Gedragstherapeut (hondengedragstherapeut), katten-, konijnen-, paarden- en papegaaien gedragstherapeuten. In Nederland, kan een hiertoe, een door de branche erkende opleiding worden gevolgd. Geaccrediteerde opleidingen tot Kynologisch Instructeur zijn die van; o.a. Annorlunda, DogVision, HACR Honden adviescentrum Roermond (HACR), Martin Gaus, de Nederlandse Vereniging voor Honden Opvoeding en Opleiding (O&O) en Tinley Academie.

Een gediplomeerd Kynologisch Gedragstherapeut is óók altijd in het bezit van een diploma tot kynologisch Instructeur. De door de brancheverenigingen erkende opleidingen in Nederland en België, kan een erkende opleiding tot gedragstherapeut voor dieren worden gevolgd bij DogVision¹, Martin Gaus, Annorlunda, Tinley Academie en Odisee (voorheen de KaHo St. Lieven, België) en Sparsholt College (Southampton, Engeland).

De verschillende betrokken overkoepelende instanties voor gedragstherapeuten voor dieren en dierentrainers zijn:

- Nederlandse Vereniging van Gedragstherapeuten voor Honden (NVGH),
- Stichting Platform van Professionele Diergedragsdeskundigen (SPPD) en
- Stichting Certipet.

Deze brancheorganisaties hebben verschillende doelstellingen en behartigen verschillende belangen binnen de branche. Deze zijn te vinden in Bijlage 1: Brancheorganisaties voor gedragstherapeuten en dierentrainers.

Naast het controleren of een trainer gekwalificeerd is, zijn nog een aantal aandachtspunten waar dierenartsen eigenaren over kunnen adviseren bij het kiezen van een trainer voor honden.

Dit zijn o.a.

- Groepslessen of privélessen,
- Groepsgrootte en persoonlijke aandacht,
- Diergezondheid en vaccinaties,
- Meekijken bij een les, en
- Eigen gevoel.

¹ DogVision is een erkende onderwijsinstelling voor Kortdurend Beroepsonderwijs en ingeschreven in het Register Instellingen. Dit betekent dat DogVision voldoet aan de Kwaliteitscode voor Opleidingsinstellingen voor Kort Beroepsonderwijs (CRKBO) van de overheid. Geen van de andere opleidingsinstellingen voor gedragstherapeuten voor honden heeft deze kwalificatie.

Deze punten zijn uitgebreid toegelicht in Bijlage 2: Hondentraining: Aandachtspunten waar dierenartsen eigenaren over kunnen adviseren bij de keuze voor een trainer.

Advies 1: Voor het volgen van een **opvoedcursus** met de hond is het advies deze te volgen bij een gekwalificeerd kynologisch instructeur. Deze opleiding kan gevolgd worden bij Dog Vision, Martin Gaus, O&O, Tinley Academie, HACR (Honden adviescentrum Roermond) of Annorlunda.

Advies 2: Het instellen, uitvoeren en begeleiden van **gedragstherapie** dient uitgevoerd te worden door een gediplomeerde en door een beroepsvereniging geaccrediteerde gedragstherapeut, een IVC Evidensia NL gedifferentieerd dierenarts gedragsgeneeskunde, een veterinaire gedragsspecialist (of een veterinaire gedragsspecialist in opleiding onder toezicht van een veterinaire gedragsspecialist).

Problemen die vaak in samenwerking met een (1) diertrainer of kynologisch instructeur of (2) gediplomeerde gedragstherapeut opgelost kunnen worden zijn bijvoorbeeld opvoedings- en managementproblemen. Dit zijn gedragsproblemen die veroorzaakt zijn door o.a. onvoldoende training, de eigenaar en de omgeving of management van het dier. Denk bijvoorbeeld aan een paard dat niet netjes naast je loopt, een hond die niet terugkomt indien geroepen of een kat die gezond is maar die toch naast de bak plast. In het volgende hoofdstuk wordt besproken welke professionals ingeschakeld kunnen worden bij gedragsproblemen met een medische oorzaak.

3. Medische oorzaak van gedragsproblemen

Soms hebben gedragsproblemen een onderliggende medische oorzaak of zijn gedragingen te wijten aan een stoornis in de hersenen (gedragsstoornis). In dat laatste geval spreken we van ziekelijk gedrag, ook wel *pathologisch gedrag* genoemd. Dit kan het geval zijn wanneer een dier niet meer in staat is om zich aan te passen aan zijn omgeving vanwege zijn gedrag. Bijvoorbeeld omdat hij overmatig bang is wanneer hij alleen thuisgelaten wordt, niet kan gaan wandelen zonder te schrikken van alles wat hij hoort of ziet of andere dieren/mensen aanvalt etc. Dieren kunnen geboren worden met een genetische aanleg om dit gedrag te gaan ontwikkelen en soms zien we dieren van nog geen 8 weken oud die al pathologisch gedrag vertonen! Wanneer er sprake is van pathologisch gedrag dient een dier hiervoor gezien en behandeld te worden door een dierenarts met kennis van o.a. gedrag, gedragsproblemen en -stoornissen en gedragsmedicatie. De dierenarts kan daarvoor indien nodig naar een gedifferentieerd dierenarts gedragsgeneeskunde (al dan niet in opleiding) of een veterinaire gedragsspecialist (al dan niet in opleiding) verwijzen.

Gedragsstoornissen zijn ziektes en volgens de Nederlandse wet mogen uitsluitend dierenartsen ziektes diagnosticeren en behandelen ([Artikel 2.9 Wet dieren](#)). Medicatie dient niet door een diertrainer of gedragstherapeut geadviseerd te worden, tenzij deze tevens dierenarts is. Enkel een dierenarts kan het nut en de risico's van het gebruik van medicatie bij dieren adequaat inschatten. Daarnaast mag medicatie uitsluitend voorgeschreven worden door dierenartsen.

Indien er sprake is van een gedragsstoornis (wat medische ziektes zijn), zoals o.a. een angststoornis, een agressiestoornis of een obsessieve compulsieve stoornis enz. dient: a) een trainer (1) of gediplomeerde gedragstherapeut voor dieren (2) de eigenaar te verwijzen naar de dierenarts (3)

b) indien een dierenarts (3) het probleem niet zelf kan diagnosticeren of behandelen dient deze de eigenaar te verwijzen naar een gedifferentieerd dierenarts gedragsgeneeskunde (4)* of naar een veterinaire gedragsspecialist (5)**.

*IVC Evidensia NL gedifferentieerd dierenarts in de gedragsgeneeskunde(of in opleiding): dit is een dierenarts die zich in de gedragsgeneeskunde verdiepend differentieert tot een bepaald niveau. Deze dierenartsen zijn opgeleid door een veterinaire gedragsspecialist en hebben de aan hen toegekende werkzaamheden toevertrouwd gekregen.

** Veterinaire gedragsspecialist of specialist in opleiding: Een veterinaire gedragsspecialist is een dierenarts die gespecialiseerd is in het diagnosticeren, behandelen en voorkomen van pathologisch gedrag bij dieren, d.w.z. een dierenpsychiater. Voor veterinaire gedragsspecialisten gelden specifieke eisen, voor meer informatie hierover kunt u terecht op <http://www.ecawbm.com>. Ook kunt u op deze website vinden of een specialist een 'active diplomate status' heeft in behavioural medicine (companion animals).

4. Professionele houding van trainer, gediplomeerde gedragstherapeut en veterinaire gedragsspecialist

Communicatieve eigenschappen

Een competente trainer, gedragstherapeut of veterinaire gedragsspecialist is in staat uitleg te geven over het gedrag dat getraind wordt; o.a. het waarom, het doel en het hoe van de training of therapie. Ook dient de trainer, gedragstherapeut of veterinaire gedragsspecialist de oefening te kunnen demonstreren. De trainer, gedragstherapeut of veterinaire gedragsspecialist communiceert op een manier die begrijpelijk is. De trainer, gedragstherapeut of veterinaire gedragsspecialist is flexibel in het aanpassen van de trainingsmethoden op een individu.

Respect voor mens en dier

De dierenprofessional is in zijn handelen en communicatie respectvol naar zowel mens als dier. Vermijd trainers of gedragstherapeuten die adviseren gebruik te maken van fysieke dwang bij het dier (o.a. Alpha-rol, het in een houding duwen van een dier, slaan, schoppen, slipkettingen, prikbanden en stroombanden), intimidatie, dreigen of andere methodes/hulpmiddelen gebruiken die een dier fysiek of geestelijk schade berokkenen. Vermijd ook professionals die de cursist/eigenaar een gevoel van onbegrip geven of anderszins onjuist bejegenen.

5. De principes van gedragstherapie en -training

Het trainen van dieren is een onderwerp van controversie, waar veel discussie over heerst. Bij IVC Evidensia NL hanteren we wetenschappelijk bewezen technieken die diervriendelijk werken. Het gebruik van fysieke straf wordt afgeraden. Er bestaan verschillende trainingsmethoden om dieren te trainen. Bij de meeste trainingsmethoden wordt gebruik gemaakt van operante en/of klassieke (of respondente) conditionering. Het is echter niet zo dat een specifieke manier van positieve bekrachtiging het beste is voor ieder dier. Daarnaast kan de leerstijl van een eigenaar en datgene wat een dier motiveert verschillen.

Voor alle trainingsmethoden geldt dat deze correct uitgevoerd moeten worden om effectief te zijn en daarnaast geen schade aan het dier mogen berokkenen.

Operante conditionering

Bij operante (of instrumentele) conditionering leert het dier van de gevolgen die zijn of haar gedrag heeft. Operante conditionering is te verdelen in vier onderdelen: positieve en negatieve bekrachtiging en positieve en negatieve straf.

Er zijn twee manieren waarop gedrag bekrachtigd oftewel versterkt kan worden, zodat de kans dat het gedrag in de toekomst opnieuw wordt uitgevoerd toeneemt. Deze noemen we *positieve bekrachtiging* en *negatieve bekrachtiging*.

1. *Positieve bekrachtiging*: hierbij wordt het (gewenste) gedrag bekrachtigd door een prikkel toe te voegen tijdens of direct na het uitvoeren van het gedrag. Het dier wordt beloond voor zijn acties met bijvoorbeeld voer, spel of aandacht, om het gedrag in de toekomst aan te moedigen. Bij deze trainingmethode wordt er iets toegevoegd (daarom heet het positief). Het is echter niet zo dat een specifieke manier van positieve bekrachtiging het beste is voor ieder dier. Ook moet de bekrachtiger belonend zijn voor het individuele dier. Zo is bij de ene hond iets lekkers geven of aaien zeer belonend, terwijl een ander dier veel meer gemotiveerd is om te werken voor het spelen met een bal.
2. *Negatieve bekrachtiging*: Indien er voornamelijk gebruik gemaakt wordt van positieve bekrachtiging, kan negatieve bekrachtiging een aanvulling zijn op de trainingmethoden. Bij negatieve bekrachtiging wordt het (gewenste) gedrag bekrachtigd door een prikkel weg te halen bij het uitvoeren van het gewenste gedrag. Bij deze trainingmethode wordt er iets weggehaald (daarom heet het negatief), bijvoorbeeld spanning op de lijn bij een hond. Het uitgevoerde gedrag wordt bij deze leermethode bekrachtigd wanneer de prikkel (in het voorbeeld druk of spanning op de lijn) weggelaten wordt. Op het moment dat het dier meeloopt of ontspant kan ook positieve bekrachtiging gebruikt worden, bijvoorbeeld door het gewenste gedrag direct te bekrachtigen met de stem of brokjes.

Er zijn twee manieren waarop gedrag gecorrigeerd kan worden, zodat de kans dat het gedrag opnieuw uitgevoerd wordt in de toekomst afneemt. Deze noemen we *positieve straf* en *negatieve straf*.

Positieve straf: hierbij wordt (ongewenst) gedrag gecorrigeerd, door een voor het dier onaangename prikkel toe te dienen. Denk hierbij bijvoorbeeld aan hard gillen/schreeuwen tegen een dier of fysieke correcties, zoals slaan, schoppen, dreigen of intimideren van het dier. Uit wetenschappelijk onderzoek is gebleken dat het gebruik van positieve straf in de vorm van fysieke straffen risico's met zich meebrengt, zoals een remmende invloed op het leervermogen, toename van angst en/of het stimuleren van uitingen van agressie (Hutchinson, 1977; Azrin, 1960; and Schilder en van den Borg, 2003). Het gebruik van straf is ook in tegenstrijd met de "vijf vrijheden"* , zoals beschreven in de Wet Dieren (artikel 1.3), waar men wettelijk verplicht is dit in acht te nemen bij het houden van en omgaan met

* De Vijf vrijheden (Wet dieren, artikel 1.3). Een dier hoort vrij te zijn van:

1. Dorst, honger en onjuiste voeding
2. Fysiek en fysiologisch ongerief
3. Pijn, verwonding en ziektes
4. Angst en chronische stress
5. Beperking van hun natuurlijke gedrag (Overheid, 2021).

dieren. Het is volgens de vijf vrijheden niet toegestaan fysieke straffen of andere therapieën die angst veroorzaken toe te passen bij dieren omdat het fysiek straffen een toename van angst met zich meebrengt en voor fysiek ongerief of verwondingen kan zorgen (Hutchinson, 1977; Azrin, 1960).

Onderzoek specifiek naar het gebruik van stroombanden toont aan dat het gebruik hiervan bij honden het welzijn aantast (Schilder en van den Borg, 2003; and Masson *et al.*, 2018). Bij IVC Evidensia NL wordt daarom het gebruik van fysieke straf afgeraden.

Verder is het gebruik van een voorwerp met scherpe uitsteeksels waarmee het dier pijn toegebracht kan worden, bijvoorbeeld een prikband, sinds 1 juli 2018 verboden in Nederland.⁷ Ook is het gebruik van apparatuur waarmee het dier door middel van stroomstoten, elektromagnetische signalen of straling pijn kan worden toegebracht verboden in Nederland sinds 1 juli 2020 (Rijksoverheid, 2021).

Advies 3: *Naast de bij wet verboden middelen (zoals stroom- en prikbanden), dient het gebruik van slipkettingen en alle andere manieren van fysieke straf vermeden te worden. Ook wordt het volgen van gedragstherapie bij gedragstherapeuten die het gebruik van positieve straf inzetten en adviseren afgeraden. Er bestaan diervriendelijkere methoden om dieren gewenst gedrag aan te leren.*

Negatieve straf: hierbij wordt (ongewenst) gedrag gecorrigeerd, door het weghalen van een voor het dier aangename prikkel of beloning. Denk daarbij aan fysiek contact, aandacht in de vorm van oogcontact, aaien of een aardige stem. Wanneer bijvoorbeeld een hond ongewenst tegen iemand opspringt, kan diegene zijn gezicht wegdraaien en totaal geen aandacht aan de hond geven. De hond krijgt niet meer de gewenste aandacht. Indien correct en consequent uitgevoerd, zal het aandacht vragende gedrag van de hond afnemen. Bij het gebruik van negatieve straf, dient deze zodra het dier gewenst gedrag uitvoert, gevolgd te worden door positieve bekrachtiging voor het gewenste gedrag. In het voorbeeld van de opspringende hond, kan de hond bijvoorbeeld beloond worden met een zachte vriendelijke stem, zodra deze ophoudt met opspringen.

Klassieke conditionering

Bij klassieke conditionering wordt er een verband gelegd tussen een geconditioneerde prikkel en een ongeconditioneerde prikkel. Denk hierbij bijvoorbeeld aan het aanleren van een klikker, waarbij het dier een verband leert leggen tussen het voorheen niks betekenende geluid van de klikker (geconditioneerde prikkel) en bijvoorbeeld voedsel (ongeconditioneerde prikkel).

Advies 4: *Trainingen waarbij zoveel mogelijk gebruik wordt gemaakt van positieve bekrachtiging en eventueel klassieke conditionering verdienen de voorkeur.*

6. Conclusie

Gedragsproblemen bij dieren kunnen erg frustrerend zijn, voor zowel de eigenaren als voor dierenartsen. Het correct herkennen van de problemen en de dieren kunnen doorsturen naar de juiste professional kan hierbij van levensbelang zijn. Deze richtlijn van de vakgroep Gedrag en Welzijn van IVC Evidensia NL heeft hopelijk wat duidelijkheid en inzicht in de wereld van de gedragstraining en therapie verschaft. Door deze richtlijn als leidraad te gebruiken zullen dierenartsen beter in staat zijn om in te zien met welke professionals zij samen kunnen werken en wat belangrijk is om te herkennen in een 'goede' professional. Hierdoor kunnen hopelijk meer dieren beter en sneller geholpen worden en nemen de

aantallen dieren die vanwege gedragsproblemen geëuthanaseerd worden of waar afstand van wordt gedaan af.

Disclaimer:

De informatie in dit document is gebaseerd op de meest recente inzichten in het vakgebied. Desalniettemin moeten bij toepassing ervan de resultaten te allen tijde kritisch worden beschouwd. Vanwege de variabiliteit in diergedrag en de soms onvoorspelbare aard hiervan is het voor een trainer of gedragstherapeut niet mogelijk garanties te geven over het resultaat van de training. Zowel diertrainers als diergedragstherapeuten, dierenartsen en veterinaire gedragsspecialisten dienen er tot op zekere hoogte wel voor te zorgen dat de eigenaar tevreden is over hun dienst. De auteurs / IVC Evidensia NL kunnen niet aansprakelijk worden gesteld voor eventuele schade die ontstaat door het onjuist toepassen van het gedachtegoed uit dit document.

Dit document en zijn bijlagen mogen ongewijzigd en in hun geheel gekopieerd, afgedrukt en verspreid worden zonder toestemming van de auteurs Valerie Jonckheer-Sheehy en Virginia Kaat. Zij mogen niet worden gewijzigd of veranderd op wat voor manier dan ook.

Bronnen:

1. Azrin NH. 1960. Effects of punishment intensity during variable-interval reinforcement. *Journal of the Experimental Analysis of Behavior* 3: 123-142.3.
2. Hutchinson RR. 1977. By-products of aversive control. Honig WK, Staddon JER, eds. *Handbook of Operant Behavior*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall: 415-431.
3. KNMvD 2019. Gedragstherapie en training bij dieren. Last accessed on the internet on 27th of January 2021. [<https://www.knmvd.nl/gedragstherapie-en-training-bij-dieren/>]
4. Masson S *et al.* 2018. Electronic training devices: discussion on the pros and cons of their use in dogs as a basis for the position statement of the European Society of Veterinary Clinical Ethology (ESVCE). *Journal of Veterinary Behavior* 25: 71-75. Schilder MBH en van der Borg JAM. 2003. Training dogs with help of the shock collar: short and long term behavioural effects. *Applied Animal Behaviour Science* 85: 319–334.
5. SPPD 2021: Last accessed on the internet on 27th of January 2021 [<http://www.sppd.nl/voorwaarden-gedragstherapeuten-en-specialist-gedrag-gezelschapsdieren.html>].
6. Overheid.nl. Last accessed on the internet on 27th of January 2021. [<http://wetten.overheid.nl/BWBR0030250/2015-02-01>].
7. Artikel 1.3 lid g: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0035217/2018-07-01>
8. Rijksoverheid.nl. Last accessed on the internet on 27th of January 2021. [<https://www.rijksoverheid.nl/regering/bewindspersonen/carola-schouten/documenten/kamerstukken/2019/04/04/kamerbrief-over-de-stand-van-zaken-toestaan-gebruik-stroomband>].

Aanbevolen literatuur:

1. **AVSAB Position Statement** The Use of Punishment for Behavior Modification in Animals American Veterinary Society of Animal Behavior www.AVSABonline.org
2. <https://www.flvetbehavior.com/uploads/7/7/3/4/77348517/esvce-position-statement-e-collar.pdf>

Bijlagen:

Bijlage 1: Brancheorganisaties voor gedragstherapeuten en dierentrainers.

Bijlage 2: Hondentraining: Aandachtspunten waar dierenartsen eigenaren over kunnen adviseren bij de keuze voor een trainer.